

“Mõnedki teod, mida juristid peavad jämedaks õigusrikkumiseks, võivad ajaloolaste sule all muutuda moraalselt õigustatud “revolutsioonideks”, “vabadusliikumiseks” jms.” nendib Rein Ruutsoo.

Kas ajaloolane mõistab kohut?

R e i n R u u t s o o

TLÜ professor

Poliitikas ei tulene headusest ainult headus ja kurjusest vaid kurjus – tihtipeale on just vastupidi (14, lk 47). Seega pole poliitik ajaloo peremees. Sellele vaatamata ei ole ta vastutusest vaba. Kõige vähem on seda poliitik, kes sõlmib teadlikult liidu “saatanlike jõududega”.

Ajaloo kohtu ette saatmine on muutunud endastmõistetavaks lentsõnaks pärast Nürnbergi protsessi. Mitmedki selle protsessi tunnistajad olid ajaloolased, nende hulgas leidis ka eestlasi – näiteks kontroversne professor Hans Kruus. Nürnbergi kohtuistungitel anti hinnang Saksa ajaloole, riigile, parteidele, ideoloogiatele ja kogu rahvale (leiutati kollektiivse süü mõiste). Selles seisnebki Nürnbergi ajalooline tähendus.

Mineviku selgitamine ja mõistmine

Kui nõustuda, et ajaloo uurija tahab õpida tundma mineviku ühiskondi (rohkem kui kirjelduse tasemel), siis kuidas ta selle eesmärgi saavutab? Mil määral

kasutab ajaloolane samu uurimisvõtteid, mis teistegi erialade teadlased? Või uuritakse ajalugu unikaalsemate võtetega? Minevikku pole ju enam olemas.

Kas möödanikus on lisaks ühiskonnale, majandusele jne veel midagi, mida saab tähistada mõistega “ajalugu”? Kas ajaloo uurimine annab vaid teadmist möödunu kohta (11, lk 11)? Kas ajaloolane peaks sarnaselt sotsiaalteadlasega minevikku kiretu erapooletusega *selgitama*? Ka sotsiaalteadlased saavad ju uurida vaid seda, mis on juba *möödas*. Või peaks ajaloolane analoogiliselt humanitaarteadlasega ajaloosündmustes osalenuid oma emotsionaalse kaasalamise *mõistma*?

Kui ajaloolane käituks majandustead-

lasena, keskenduks ta eeskätt “ajaloo seaduspärasuste” *selgitamisele*. Leninlike revolutsionääre ei saaks sel juhul milleski süüdistada, sest nad allusid ajaloo seaduspärasustele, nad ise ei otsustanud midagi – nad polnud “otsustajad” (nad olid ajaloo agendid). Samal ajal keskendub ajaloolane, kes püüab toimunut *mõista*, just nimelt “tegitajatele”, nende elulugude uurimisele, nende tehtud valikutele. Ajalugu ongi talle valikute ajalugu.

Ajalugu *mõista* püüdev ajaloolane väidab, et ajalugu “ise” ei tee midagi, ajalugu teevad vaba tahet kandev kuningas, väejuht, revolutsionäär jt, kes lähtuvad oma valikute tegemisel moraalist – oma isiklikest ja/või ühiskonnas

kehtivatest väärtustest. Põhjendusarutlused (selgitused, miks keegi midagi tegi) ja väärtusotsustused (moraalsete ajendite mõistmine) olid ja on inimeste toimetamise olemuslik osa (3). See, miks Caesar otsustas tulla üle Rubico, peidab endas nii ratsionaalseid praktilisi arutlusi kui ka moraalsed ajendeid.

Isikute ja isikuomaduste mõju ajaloolasele on mõnigi kord sedavõrd koletu, et mõistmist (hukkamõistmist!) on väga raske vältida. 20. sajandi suurimaid ajaloolasi ja sotsiolooge Max Weber on kirjutanud, et võim tähendab saadud või võetud õigust otsustada teiste inimeste saatuse üle. Kes seob end poliitilise võimuga, see sõlmib lepingu *saatanlike jõududega*, sest poliitikas ei tulene headusest ainult headus ja kurjusest vaid kurjus – tihtipeale on just vastupidi (14, lk 47). Näiteks õilsat kaitsesõda alustades mõistab poliitik sellega ikkagi sõdureid surma. Weberi vihje “saatanlikele jõududele” osutab tõsiasjale, et poliitik ei ole ajaloo peremees – selles mõttes tuleks tema tegusid erapooletult *kirjeldada*. Teisalt annab Weber mõista, et poliitik pole sellele vaatamata vastutusest vaba, kõige vähem on seda aga see poliitik, kes sõlmib “saatanlike jõududega” liidu teadlikult. Seega tuleks poliitiku käitumist ka *mõista* ja esitada küsimusi tema tegude motiivide kohta.

Ajalugu olevat pöördumatu minevik. Sellise seisukohaga mõistetakse ajaloolised tegelased tegelikult vaikimisi õigeks. See on fatalism – teisiti poleks nagu olnud võimalik talitada.

Ajaloo filosoofid, näiteks Mark Bloch, on selgitanud, et “minevikke” on palju ja olukorrad alati kordumatud (ajalugu on “teine maa”). Sellest seisukohast lähtudes ei saa minevikutegelaste valikuid hinnata ja neid “ajaloo kohtu” ette tuua (2, lk 86–88). Tegemist on radikaalse historismiga, mis välistab mõistmise ja “moraliseerimise”, ei pea õigeks sügavasse ajalukku kuuluvate ajalooliste isikute (nagu Caesar) otsustele hinnangu andmist. Igal ajastul on tõesti oma moraal ja õiguskord, kuid ometi ollakse ühel nõul, et Jeesuse mõrvamine (kui see ikka toimus) oli jõe tegu, mille pärast on juudi rahvast sajandeid hukka mõistetud – ja seda pole teinud ainult ajaloolased, vaid ka poliitikud.

Ajaloo teadusel puudub oma erialaline teaduskeel, ta kasutab argikeelt ja ilukir-

janduskujundeid. Nii võtavad ajaloolased tihti üle ajaloolistele tegelastele rahva poolt pandud nimesid, nagu Juhan Julm, Hirmus Ants (oli selline metsavend) jne. Paraku on argiteadvusele mineviku hindamisel jõukohased vaid need arutlused, kus räägitakse *identiteedist* (rahvuslikust, religioosest, ideoloogilisest jm).

Identiteet – meie omad ja nemad

Identiteete kujundav poliitika jagab mõõdaniku tegelased “headeks” ja “halbadeks”, nende teod õigustatuteks ja õigustamatuteks (1). Moraalinormid jäävad oma identiteedi kaitsmisel enamasti tagaplaanile. Britid on sõnastanud selle nii: “See on minu kodumaa – toimigu ta õigesti või valesti” (*Right or wrong – my country*). Just selle loogikaga saab selgitada, miks on Mongoolias kõige populaarsem poisslapsenimi Tšingõš – see on pandud paljusid maid ja rahvaid rüüstanud Tšingõš-Khaani kui “meie mehe” auks. Gruusias on jäänud sama loogika tõttu Stalini monumentid oma kohale. Siin on ka üks põhjus, miks paljud venelased peavad miljonite inimeste mõrvamist korraldanud Stalinit oma ajaloo suurkujuks. Ka Hitleri imidž pole Saksmaal jäägitult negatiivne.

Eesti lähiajaloo käsitlemisel esinevad analoogilised “identiteediprobleemid”. Nii pole antud moraalset hinnangut Eesti politseipataljonidele, kes surusid Teise maailmasõja ajal Venemaal partisanliikumist maha – põletades vene külasid, pekstes ja lastes maha inimesi. Sõduriväärrikust kaitsev Wehrmacht delegeris sedalaadi vägivaldsed “karistusaktisioonid” teadlikult mitesakslastest koosnevatele politseipataljonidele. Kuid Eesti ajalookirjutus on euroopalikest väärtusalustest kohati veel üsnagi kaugel. Nii kirjutab Mart Laar Venemaal partisansane küttnud Alfons Rebasest kui vaprast võitlejast ning rahvuskangelasest (8), Eestis metsavendi jahtinud NKVD juhte nimetab ta aga loomastunud kurjategijateks. Nagu britid ütlevad – meie omad on head, mida nad ka ei teeks. Euroopas ollakse avalikult ja kategooriliselt ajaloolistele tegelasele langetatud kohtuotsuste pehmendamise vastu (6, lk 277). Eestis aga lausa nõutakse ajaloo kohtu õigeks mõistvat otsust meie lähiajalooloole.

Ajaloo uurimise ideologiseerimine soovitava identiteedi kujundamiseks saab alguse juba uurimisagenda ja lähenemisenurga ettekirjutamisest – mõne inimese teod soovitatakse asetada kriitilisse valgusse ja teisi kästakse protežeerida. Gustav Naan surus Eesti “objektivistlike kodanlike ajaloolasi” just sellega kohtumõistja rolli, et dikteeris neile uurimisteemasid – näiteks kodanlike vereimejate, külakurnajate, natsionalistide, kollaborantide jne tegevus võimudele meelepärases valguses.

Identiteediloojaka järgi laieneb kriminaliseeriv mõiste “kollaborant” peaaegu kõigile, kes just metsavennad või dissidendid polnud (5, lk 1845; 6, lk 275). Samas on Eesti Vabariigi hukkamise sisuline uurimine, milles on vaieldamatud teened Magnus Ilmjärvel, vallandanud proteste, et ajaloolane ei saavat asuda kohtumõistja rolli. Toomas Hiio kommentaar mõttevahetusele Ilmjärve raamatu ümber – “ajalugu ei ole *päriselt* kohtumõistmine ja ausas kohtumõistmiseski pole kombeks, et süüdlased on enne olemas kui süüasi” (7, lk 136) – jätab otsad lahti. Mis vahe siis on *päris* ja *mitte päris* kohtumõistmise vahel?

Ajaloolane ja jurist “kohut mõistmas”

Iga võrdlus lonkab – ka ajaloo uurimise võrdlemine kohtu-uurimisega. Aga see paralleel osutab, et ka ajaloolane uurib ja hindab *isiku* valikuid ja vastutust. Kohati ajaloolase ja juristi tegevus lausa kattuvad, sest mõlemad koguvad kild killu haaval *mineviku säilinud jälgi* ja püüavad selgust saada selles, mis tegelikult toimus. Lisaks suurele sarnasusele “tõendite” kogumisel on ühist ka argumentatsioonide ülesehituses. Mõlemaid huvitab nii tegude objektiivne kui subjektiivne pool – kes, mida ja millal tegi, kuidas ja miks tegi (motivatsioon, tahtlus) jne.

Kuid siin paralleel ammendub. Juura on ajaloo rohkem teadusesarnane, tal on oma teooria, mille kohaselt on olemas kimp “loomulikke õigusi”, mida ei saa ükski hinnang tühistada. Näiteks inimõiguste deklaratsioonis on kirjas inimeste loomulikud õigused, mille aktsepteerimist juristid nõuavad. Ajalooteadus on aga mõnigi kord “ideologiseerunud” või lähtub identiteediloojast. Juristid peavad süütamisi, mõrvu jms õigus-

Identiteediloogika järgi laieneb kriminaliseeriv mõiste “kollaborant” peaaegu kõigile, kes just metsavennad või dissidendid polnud. Fotol Tallinna Õpetajate Seminar 1947. aasta maidemonstratsioonil.

rikkumiseks, ajaloolaste sule all võivad aga sellistest õigusrikkumistest saada “ülestõusud” ja “revolutsioonid”, mida nad peavad moraalselt õigustatuks. Siit näeme, et juural ja ajalooteadusel puudub ühine hinnangualus. Tegu, mis õiguse seisukohalt on ebaseaduslik, võib mõne ajalooteorია vaatevinklist olla täiesti legitiimne, st moraalselt õigustatud. Õiguse vaatenurgast on mis tahes sõda probleemide lahendamise ebaseaduslik viis. Ajaloolaste käsitluses on aga olemas “õiglased sõjad” – need, millega vallutatakse (või kaitstakse) maid, mis arvatakse kuuluvad “ajalooliselt” endale.

Eesti esimese vabariigi teostatud maa-reform oli kaheldamatult illegaalne (õigusvastane), kuid legitiimne (moraalselt õigustatud). “Õigustatud” oli see maa-reform “otstarbekuse” vaatenurgast – see läks kokku eesti rahva jätkusuutlikkuse kui kõrgema väärtusega. Baltisakslaste jätkusuutlikkusele oli see aga surmahoop.

Minevikufakte sündmuspõhiseks juustuseks arendavad ajaloolased, nagu ka juristid, argumenteerivad väga erinevatel viisidel. Nende argumenteerimisvõtete eristamine on keskse tähtsusega

(10), sest nende valikust oleneb, kas ajaloolane kirjeldab ja rekonstrueerib või läheneb “kohtumõistja” rollile.

Põhjendamine ja õigustamine

Ajaloolased *põhjendavad*. Põhjendatakse väiteid, ka ajaloosündmusi puudutavaid väiteid. Põhjendamine osutab või selgitab, kas väited on tõesusvahekorras tegelikkusega. Põhjendades teeb uurija kindlaks, kas tunnistajate (kroonikuid), ümberjutustajate (ajaloolaste) või asjaosaliste (näiteks raporteid kirjutavate saadikute) väited võiksid olla kooskõlas reaalselt toimunud sündmustega. Põhjendamine osutab, mis asjaoludel sündmus toimus ja võib ka edaspidi samadel asjaoludel toimuda. Nii saab põhjendada Eesti riigi teket 1918. a. Põhjendada saab ka seda, miks oleks raske olnud vältida Eesti Vabariigi muutmist Teise maailmasõja tallermaaks. Ajalooline põhjendamine ei anna alust kellegi “ajaloo kohtu” ette vedamiseks.

Õigustamise puhul rõhutatakse, et toimu oli moraalselt õige ja võiks seetõttu tulevikus korduda. Nii peetakse Eesti Vabariigi teket moraalselt õigustatuks – sellega teostus ajalooline õigus,

st eestlastel oli õigus oma riigile. Filosoofia vaatenurgast on relevantne vaid õigus “paremale elule”. Õigustavas arutelus õigustatakse tegelikult omaenda soove. Mõnedki Vene ajaloolased peavad Eesti okupeerimist ajalooliselt õigustatuks, sest venelaste arvates on imperiumid “õigustatud”. (Eestlaste arvates on riigid “õigustatud”).

Õigustada saab väga erinevaid asju: väiteid, olukordi – sõdu, riike, valitsusi, vaesust, seadusi jne. Õigustamine ammutab oma jõu moraalsest kaalutlustest. Õigustamine osutab, mida oleks või poleks pidanud tegema. Argumendiks on arusaam sellest, mis on inimestele, riigile, rahvale vm parem, õiglasem jne. Ajalooliste tegelaste (toimurite) tegude hindamisel rajaneb õigustav arutelu eeldusel, et oli võimalus *valida* (paratamatus ei vaja õigustamist). Eestlaste liitumine politseipataljonidega oli valik, kohati vaba valik.

Õigustada saab ka ekslikke ja isegi amoraalseid otsuseid, näiteks eesti meeste saatmist Narva rindele 1944. aasta sügisel. Natside poolel sõdimine oli ebamoraalne (isegi siis, kui pidada venelaste tapmist moraalseks), sest sel-

lega toetati Euroopaski miljoneid mõrvanud võimu. Ekslik oli astuda sõtta kaotaja poolel – natsid olid sõja kaotanud juba 1942. aastal –, tuhandetest Saksa poolel langenutest ei olnud Eesti paremale tulevikule mingit kasu.

Õigustavad arutelud ammutavad jõudu veendumustest. Ajaloolastel on üldjuhul ajaloo arengu kohta üsna kindlad veendumused. Veendumused kinnistuvad ajaloolise jutustusena. Veendumused pole aga teadmised, kuigi tunduvad teadmistena. N-õ objektiivne õigustamine pole võimalik – see eeldab näiteks Jumala olemasolu. Tõsi, Lauri Vahre on seadnud objektiivse ajalootunnetuse tingimuseks just nimelt Jumala.

Õigustamine Eesti lähiajaloo

Eesti lähiajaloo käsitus on täis õigustavaid arutelusid. Õigustada võib *juridiliselt, poliitiliselt, kognitiivselt, eetilisel, retooriliselt*. Eestis on esikohal *moraalse ja kognitiivse* õigustamise (või hukkamõistmise) vorm. MRP pakti peetakse ennekõike amoraalseks paktiks. Vello Helk nõuab jätkuvat keskendumist just kommunistide paljastamisele, sest kommunistide tegevus oli amoraalne. Samal ajal näitavad moraalise õigustusarutelu kasutajad Eesti Vabariigi tollaste juhtide tegusid kõrgelt eetilistena. (Hoopis teise valgusesse asetub nende "märtrioreool" muidugi siis, kui selgub nende koostöö Nõukogude asutustega.)

Ajalooliste tegelaste *kognitiivse* õigustamise puhul viidatakse puudulikule infole ja sellest tulenevatele väärkalkulatsioonidele. Nii võingi lugeda näiteks, et "Ruutsoo oleks eelistanud hääletut alistumist, mida pannakse pahaks Pätsile, *kellel veel polnud samu kogemusi*" (4). Nn tagantjärele tarkus on tõepoolest äärmiselt ebaõiglane alus kohtumõistmiseks meie tänaste teadmiste pinnalt. Kuid Helk vahetab ilmselt kavatsuslikult ühe õigustusarutelu tüübi teisega. Minu hinnang Pätsi tegevusele saatuslikul 1940. a suvel on seotud hoopis tema sammude juridilise õigustatavusega.

Juridiline õigustamine tähendab Pätsi toimetamiste kõrvutamist Eesti õiguskorraga. Juridilise õigustuse vaatenurk ei jäta palju võimalusi teda "õigeks mõista". Seadustades nn juunivalimisi, rikkus president korduvalt seadust, ületades talle antud volitusi. Mingisugust

õigustust ei ole Konstantin Pätsi käitumisele pärast 17. juunit 1940. See ei olnud ainult ühe väärarvestusi teinud ning luuludes viibiva vana ja haige mehe kurbloolus. Sellest sai kogu rahva traagika (12).

Poliitiline õigustus hõlmaks arutlust Pätsi tegevuse üle olukorras, kus peamiseks küsimuseks oli Eesti riigi ja rahva säilimine. Päts oma elutööd kindlasti kaitses. Ta võis vääralt kalkuleerida – kui panustas Venemaa juhtide inimlikkusele ja Saksamaa kiirele võidule. Selles võib teda kritiseerida, kuid teda ei saa hukka mõista. Muud valikut kui anda Pätsil tegelikult polnud.

Poliitilise apologetikaga on aga tegemist siis, kui n-õ täiega ignoreeritakse poliitilisi valikuid. Pätsi administratsiooni otsus mitte informeerida maailma toimunud vallutusest ei olnud ainus võimalus. Küllap oleks vähem saamatu president leidnud Eestile ka diplomaatiliselt toetust teistelt maadelt. Pätsi poliitikat iseloomustab kõige paremini Ilmjärve uurimuse peakiri – "Hääletu alistumine".

Tegelikke valikuid eirab näiteks poliitiliste apologetide väide, et Uluots talitanud aastail 1941–1944 kõigis valikusituatsioonides "ainuõigesti". "Süvenevale haigusele vaatamata suutis ta langeda õigetele hetkedele õigeid otsuseid" (9). Õigete otsuste hulka arvab Laar ka Uluotsa 1941. a 28. juuni pöördumise Eesti okupeeritud natsiarmee juhtide poole koos palavate tänutervitustega Berliini suunas. Et seda õigeks valikuks pidada, peaks heakskiidu andma Uluotsa ootusele Eesti tulevikust Hitleri loodud "uues Euroopas" koos üleskutsega viia natsidega lõpule võidukas sõjakäik Venemaa vastu (13, lk 386–389). Uluotsa truualamlik, mitte surve all tehtud, vaid vabatahtlik Eesti pakkumine Hitleri sõjasulaseks oli moraalselt väär ja poliitiliselt õigustamatu. Uluots käsitas oma pöördumises Eestit okupeerivat Saksamaad Eesti liitlasena, andes sellega 1944. aastal Venemaale teatava moraalise õiguse Eesti taasokupeerimiseks.

Eesti ajaloolased armastavad eriti nn *retoorilist* õigustamist. See ei tegele arutatavate probleemide ega tegelike alternatiivide sisulise vaatlusega. Retoorilises õigustuses on õigustav argumentatsioon eelkõige *põhjenduste* esitamine auditooriumile juba sisendatud mõtete ja väärtuste süsteemi toel. Nii on kasu-

tatud Sinimägede tragöödia retooriliseks õigustamiseks eksitavaid ajaloolisi paralleele (nimetatud seda teiseks Vabadussõjaks), militaristlikke allüüre (eestlased – head sõdurid), veneviha (uhkeldamine vene sõdurite tapatalguteks muutnud võitlustega Narva all!) jne. Ratsionaalseina näivad õigustused, nagu oleksid need võitlused andnud ajavõitu Läände põgenemiseks, on *post hoc* juurdemõeldised (võitlejad ei läinud ju Sinimägedesse, et Eestit maha jätta!). Lootused leida Sinimägede ohvrite hinnaga Lääne tunnustust oli ratsionaalse kalkulatsiooni mõttes absurdne.

Kirjandus

1. Ahonen, S. Historia – sittenkin tuomari? Historiallinen Aikakauskirja, 2004, nr 4. 227–236.
2. Bloch, M. Ajaloo apoloogia ehk ajaloolase kohus. Tallinn, Valgus, 1983.
3. Fay, B. Contemporary Philosophy of Social Science. Multicultural Approach. London, Blackwell, 1996.
4. Helk, V. Eesti ajalugu tõlgendavad kaotajate esindajad. Sirp, 27. august 2004.
5. Helk, V. Lähiajaloo alustala. Akadeemia, 2004, nr 8. 1135–1848.
6. Helk, V. Kas Eesti Vabariik on 83-aastane? Akadeemia, 2001, nr 2. 273–299.
7. Hiio T. Head ja halba otsides. Mõtteid "Hääletu alistumise" seest ja ümbert. Vikerkaar, 2004, nr 12. 127–136.
8. Laar, M, 1999 = <http://vana.www.postimees.ee:8080/leht/99/07/14/arvamus.htm>
9. Laar, M. Jüri Uluots ja õiguslik järjepidevus. Eesti Ekspress, 3.02.2005.
10. Loone, E. Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused. Tartu, AS Tartumaa trükk, 1995.
11. Loone E. Suveräänsus, seadus, immigratsioon. Tartu, AS Atlex, 2004.
12. Soosaar, E. Aeg toiminuga tött vaadata. Sirp, 4. aprill 2003.
13. Uluots, J. Seaduse sünd. Koostanud Hando Runnel. Tartu, kirjastus Ilmamaa, 2004.
14. Weber, M. Poliitika kui elukutse ja kutsumus. Rmt: Kaasaegne poliitiline filosoofia: valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. Tartu, EÜS Veljesto kirjastus, 2000. 1–53.